

A PÉLDAADÁS TUDATOSSÁGA I.^x

/Fábián Ernő: A tudatosság fokozatai, Kritérion Bukarest 1982./

A romániai magyar szellemi életben az egyetemes magyar eszméletörténet változásait karakteresebben lehet megragadni, mint Magyarországon. Ezt figyelhetjük meg a Bretter-iskola marxizmusához való viszonyulásához, az irodalom és irodalomtudomány esetében Szócs Géza és Cs. Gyimesi Éva munkásságában, valamint a nyolcvanas évek elején a "liberalizmus óhajtságával". Ez utóbbi szempontjából nagyon fontos: John Stuart Mill A szabadságról c. esszéjének megjelentetése Egyed Péter tartalmas bevezetőjével, Pászka Imre Struktúrák és közösségek c. munkájának történeti - formációelméleti elemzése az ázsiai és a keleti típusú társadalomfejlődésről, Molnár Gusztáv tanulmánya Ó, Anglia, ó Anglia címmel az angol polgári forradalomról.

A háttérben meglévő szándékot jól jellemzi Molnár Gusztáv A fiatal Szabó Dezső c. tanulmányában. "A fiatal Szabó Dezső ideológiája ma pontosan azért válhatott oly fontossá számunkra, mert kritikai értelmezése hozzásegít az elfeledett csillag, a társadalmi különleműség és többszólamúság, az autonóm, nem pedig ideológiailag és hatalmilag totalizált társadalomfejlődés lehetőségének újrafelfedezéséhez."

Fábián Ernő munkássága is ehhez a vonulathoz tartozik. A kovásznai középiskolai tanár eddig Apáczai Csere Jánosról és Eötvös József-ről írt kismonográfiát. 1980-ban pedig saját bevezetőjével adott közre válogatást Németh László pedagógiai írásaiból. A Korunkban a hetvenes években rendszeresen jelentek meg tanulmányai. Ezek között vannak kifejezetten szociológiai jellegű ismertetések a demográfiai változásokról, a vidéki értelmiségről, és nemzetiségszociológiai kutatásokról. Értékes tanulmányokat írt az értelmiségi/kisebbségi magatartás /első-sorban erdélyi/ lehetőségeiről, valamint a partikuláris és nemzeti értékek viszonyáról a nemzeti, nemzetiségi ideológiákban. Munkásságának fontos része a hagyományok újraértelmezése /pl. a transzilvanizmus/, a romániai magyar kisebbség nemzetiségszociológiai vizsgálata és a nacionalizmus tartalmának elemzése.

x Az ismertetés második részét, amely Fábián Ernő A példaadás erkölcsse c. könyvéről szól, következő számunkban közöljük. /szerk./

A tudatosság fokozatai c. kötetben két tanulmány szerepel. A közösségi létezés és ideológiák címmel a közösségtudat alakváltozásait vizsgálja összefoglalva a nemzetfogalom történetét az európai középkortól, a választóvonalat jelentő nagy francia forradalomtól át Jászi Oszkárig. A kérdéskört a Romániában szokásos szemlélettől eltérően, jóval differenciáltabban mutatja be. Azzal a XIX. századi historicizmussal és nacionalizmussal polemizál, ami - mind a mai napig - a nemzeti jellem és tudatosság történelemfelettségét hirdeti.

A hűbéri társadalom szerkezetének /intézményeiben és szokásaiban nem lehet etnikai leszármazást keresni/ és világszemléletének /a király mint a nép védelmezője/ bemutatásával, a szokások /az uralkodónak a szokásokkal összhangban kell kormányoznia/ és a jog /ésszerűnek kell lennie és a közjót kell szolgálnia/ korabeli tiszteletének hangsúlyozásával magyarázza azt, "hogyan a középkori birodalmak és államok miért nem szorgalmazták különböző népek beolvasztását".

Az etnikai csoporttudatot /Szűcs Jenő nyomán/ elhatárolja az ideológikus jellegű rendi "nemzeti" tudattól, és megkülönbözteti a modern nemzeti ideológiáktól. Az ezek közötti átmenetek kérdése nemcsak Fábriánál, hanem az egész szakirodalomban feltáratlan. Erre feltehetőleg a történeti-kulturális antropológia újabb kutatásai adhatnak majd kielégítő választ.

Újdonság Fábrián tanulmányában, hogy a bizánci, balkáni, oroszországi fejlődést áttekintve az etnikai, nyelvi és vallási kontinuitást nem kizárólag a török politikájából adódó toleranciával, a görög-keleti egyház korai fordító tevékenységével magyarázza, hanem felhívja a figyelmet arra is, hogy bár a despotikus állam megakadályozta a kiváltságosok natióvá válását "de nem veszélyeztette a kiszolgáltatott, jogfosztott nép etnikai azonosságának a megőrzését." Ennek okát azonban nem tárja fel. Hajnal István a bizánci /típusú/ fejlődést mechanikus és üres racionalizmusként jellemzi, amelyben "felül a légüres térben működő mechanizmus, alul a szervetlen ösztönösség". Ahol a központi irányításnak a közvetítő/közép-/ rétegek hiányában nincs hatékony, maradandó formáló hatása a helyi közösségek mindennapi életére. Annyiban azonban van, hogy az ott /"a mélyben"/ lévő formák, sajátosságok közvetítettség hiányában nem tudnak kibontakozni, hanem tartós vegetációba rekednek. Történeti tartalmával ez a problémakör a napjainkban előtérbe került "második társadalom" kérdéséhez kapcsolódik. Érdekes lenne néhány nemzetiség-történeti problémát, például a csángókéét ebből a szempontból is újragondolni.

Az európai középkor végén az abszolút monarchiák létrehozásáért folytatott harcokban a belső rendi ellenállás és a helyi partikularitások megszüntetésével együtt az etnikailag egységes államok létrehozására törekedtek. Ez a folyamat a nagy francia forradalomban folytatódott az általános akarat egyetemessé tételével, amelynek "minden partikularitás ellenére érvényesülni kell, mert benne valósul meg a szabadság". A forradalom ideológusai számára "a nemzet a politikai cselekvéshez és szuverenitáshoz jutott népet jelentette." Azonban "a honpolgár nem lehet független és önálló, ő csupán az egész része, csak az egész révén létezik." Ebből adódik, hogy "a francia nyelv terjesztésével nyelviileg is egységesíteni akarták az államot". A fentiekből helyesen vonja le a szerző, hogy csírájukban már ekkor is itt megjelennek azok az elgondolások, amelyeket majd a totális diktatúrák fejlesztenek tovább.

A jakobinus államideológia követője J.G.Fichte, akinél a nép az államban /ami nála az emberi kiteljesedés birodalma/ szervezi önmagát nemzetté. A társadalom szabályozását a jog veszi át, amit majd az erkölcsnek kell felváltania, egy olyan államfilozófia keretében, ahol a gazdasági és a magánszféra egyaránt a nemzeti céloknak rendelődik alá. Ebből adódik az, hogy Fichte és a francia forradalom ideológiája az államot azonosítva a nemzettel létrehozta az államnemzet fogalmát. Itt azonban a szerző nem tér ki a francia és a német fejlődés különbségeire. Arra, hogy a francia abszolút monarchia és a forradalom elvégezte azt az egységesítést ami a német fejlődésben csak a XIX. század második felében következett be. Így az egyik esetben az államnemzet-koncepció mint megvalósuló állam-ideológia jelentkezik, míg a német fejlődés szempontjából megvalósítandó program-ideológiaként.

Az államnemzet ideológiájával fordul szembe Herder, akinél "az egyén természetétől és nyelvi-kultúrális közösségétől meghatározott lény." A nemzetek, nemzetiségek a nép nyelvében és kultúrájában megteremtett értékek alapján léteznek. Így alakul ki a kultúrnemzet koncepció.

Mindkét nemzet-koncepció magában rejti azt a veszélyt, hogy kellő társadalmi ellenőrzés /demokratikus intézményrendszer/ és humanizáltság /a humanizmus mint a fanatizmus ellentéte/ hiányában az állam, vagy nemzet válik a létezés és a fejlődés végső értelmévé az egyén méltóságának kárára. Fábrián majd kötetének második tanulmánya végén szól Bibó Ist-

ván nyomán/ a demokratikus /ahol a közösség birtokbavétele az ember felszabadulásával jár/ és antidemokratikus nacionalizmusról. Ez utóbbi adhat teret /többek között/ a virtuális nemzetképnek, a váglyelví gondolkodásnak /és politikai transzformációjuknak/ a mi régióinkban is.

Jelentős és vizsgálatlan gond a kelet-európai eszmetörténetben a kultúr- és államnemzet koncepciók zavaros egymásmellettélése. Ehhez kapcsolódik Szabó Miklós kis- és nagynemzettudat közti különbségtevése is. A jelenség illusztrálására talán legjobb példa Erdély történeti megítélése. Magyarországon Trianon után a harmincas években alakult ki, elsősorban értelmiségi körökben, egyfajta kultúrnemzeti felfogás a határokon kívülre került magyarság létének és szellemi életének visszahatásaként. Ez a kultúrnemzeti koncepció került az utóbbi harminc évben fokozatosan előtérbe a magyar politikai közvéleményben, míg Romániában az államnemzeti felfogás a uralkodó. Más okokkal együtt ebből adódik az, hogy a magyar kisebbség helyzetével való magyarországi törődés a másik oldalon automatikusan az irredentizmus vádját váltja ki. Ide kapcsolódik a történeti múlt államnemzeti szemüvegen át való szemlélete is. Ennek kialakulásában a német történetírásnak - Meinecke elmélete - nagy szerepe volt. Nicolae Iorga és Székffy Gyula egyaránt ilyen hatás alatt dolgozták ki koncepciójukat. /Mivel a román és a magyar történelem, illetve a két nemzeti tudat gyökerei Erdélyben /is/ találhatóak, egyik fél sem tudja igazán elfogadni, hogy a területhez a másik történeti tudata /is/ kötődik. Ezért a másik hagyományait tárgyilagosan nem ismerve a terület történeti múltjára kizárólagos jogokat vindikál magának. Magyarországon épp oly kevésbé foglalkoznak azzal, hogy a román intellektualizmus bölcsője Erdélyben ringott, s ha igen, akkor is túlnyomórészt a magyar hatásokkal, segítséggel, toleranciával, mint Romániában az Erdélyi fejedelemség szerepével a magyar történelemben, s ha igen, itt is a román vonatkozásokat helyezik előtérbe. A térség eszeme- és politikátörténetét tárgyilagosan, egységesen csak a köznapok feltárása után, annak segítségével lehetne megírni. A nemzeti közösségek alapos ismerete segíthet az elfogultságok torzító hatásával szemben.

Fábián Marx és Engels nemzetről, nemzetiségéről alkotott elképzeléseiről /Karsai László elemzése után/ kimutatja, hogy Hegel hatása alatt a nemzeti mozgalmakat "a munkásosztály forradalmi stratégiájának részeként elemezték." A nemzeti mozgalmakat így aszerint értékelték,

hogy azok mennyire segítik elő az európai forradalmi mozgalmakat. Így itt alakul ki az az elképzelés, hogy "a világforradalom a nemzeti sajátosságokkal együtt a nemzetek közötti ellentéteket is megszünteti."

Ez a világforradalom tisztító erejéről és a munkásosztály ill. a nagyüzem nemzetekfelettségéről kialakult nézetben gyökerezik.

Engelssel ellentétben /aki az "önrendelkezés történelmi jogát a fejlettebb civilizációval rendelkező nemzetek kizárólagos tulajdonának tekintette" /Lenin az önrendelkezés híve. Szerinte "a különálláshoz való jogot a marxistáknak azért kell védelmezniük, mert az a gyakorlatban az uralkodó nemzet burzsoáziájának hatalmi pozícióit gyengíti." Ez azonban elsősorban taktikai jellegű, hiszen a világforradalomba vetett hitből adódóan számára "a marxisták a demokratikus centralizmus hívei, ellenfelei mindenfajta partikularitásnak, azt a meggyőződést vallják, hogy a nagy, területileg kiterjedt államok sikeresebben tudják megoldani a gazdasági haladás feladatait és kedvezőbb feltételeket biztosítani a proletariátus burzsoázia ellen vívott harcának." Bár Lenin nagyobb jelentőséget tulajdonít a nemzetiségi kérdésnek, mint Marx és Engels, de "ő is úgy gondolta, hogy a proletár világforradalommal létrejövő szocialista termelési viszonyok a nemzeti sajátosságokból adódó szükségleteket megszüntetik." /Ennek alapján érthetjük meg a Lengyelország és Ukrajna önrendelkezése kérdésében kialakított lenini álláspontot./

Fábián nem tekinti végső megoldásnak ezt a marxista választ. Ezért tanulmányát Otto Bauer, Eötvös József és Jászi Oszkár koncepciójának bemutatásával zárja, amelyek a "demokráciában" látják a kérdés megoldását. A történeti tapasztalatok alátámasztják Eötvös véleményét, aki szerint "a centralizált államokban nem valósulhat meg a nemzetiségek önálló fejlődése. Ahol minden jog forrása és birtokosa az állam, illuzió, meddő próbálkozás az önálló személyiségek autonóm akaratának érvényesítése. Ez utóbbi csak a polgári szabadságjogok biztosítása és az önkormányzás elvének tiszteletben tartása mellett lehetséges." Fábián szabadelvű parafrazisa szerint "a nemzetiségek számára a legrosszabb demokrácia is jobb a tekintélyelvű államok által teremtett "legjobb" helyzetnél."

Fábián Ernő tanulmányának legnagyobb érdeme a magyar nyelvű szakirodalomban betöltött hiánypótló szerepe mellett a szabadelvű, demokratikus szemlélet újraalkalmazása e kérdéskörben.

A kötet második tanulmánya Azonosság és kultúra címmel a transzilvanizmussal, mint a két világháború közötti erdélyi magyar kisebbség sajátos azonosságuideológiájával foglalkozik. Megközelítésének újszerűsége a máig alaposan fel nem tárt eszmetörténeti jelenség-azonosság-ideológiaként betöltött szerepének kiemelésében van.

"A nemzet és nemzetiség olyan természetes közösség, mellyel az egyén anyanyelvén és kultúráján keresztül azonosul." Ez azonban nem jelenti automatikusan a nemzettel, mint politikai közösséggel való azonosulást is. Az azonosulás elsősorban az egyén szabad választásától függ.

"A nemzeti közösség így mindenekelőtt kultúrközösség, önmagára reflektáló létezés, amelyben tudatosodik a közösség létének értelme és értékessége, amelyben tudatosodnak a közösség fennmaradását biztosítani hivatott cselekvési alternatívák." Az ezzel való azonosulás a kultúrán keresztül történik, ami "a közösségelmélet szemszögéből nézve viselkedési és kognitív modellek organikus rendszere, amely a közösségi léte és a társadalmi mezőben kialakuló kapcsolatokat szabályozza." Így a társadalmi struktúra objektív viszonyrendszere kultúrális jelisséggé változik. "A kultúra közegében nevelődő személyiség elképzeléseit, vágyait kiveti a szellemi szférába, s így járul hozzá azoknak a közös eszményeknek, céloknak, végső soron annak a közös magatartásnak a kialakításához, mely a nagy számok törvénye szerint a közösség megkülönböztető jellemzőjévé emelkedik." Itt a közösséget meghatározó "kultúrában tétéleződik a szabadság, az ember felszabadulása a körülmények kényszere alól". De ez a szabadság csak akkor valós, ha az individuum a közösségben meg is tudja valósítani azt. "Ha a közösség képes arra, hogy megferemtse /adott esetben: kiharcolja/ azokat a társadalmi körülményeket, amelyek az egyének önmegvalósítását biztosítják. Ha ez nem lehetséges, a közösség mint kollektív szubjektum elveszti léte értelmét."

A modern társadalomban a nemzeti kultúra, a nemzeti hagyomány a hagyományos közösségformák felbomlásával /ami régióként és a társadalom különböző szintjein nagyban eltér egymástól/ szinte egyedüli fogódzóként marad az egyén számára önazonossága megőrzése és önmaga értékeinek megvalósítása számára. Ezzel kapcsolatban azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy az egyén, mint makroközösséggel, legkönnyebben a nemzettel tud azonosulni - elsősorban érzelmileg - a szimbólumokon /pl. himnusz, a nemzeti színek/ és a hagyományain /viselkedés, gesztusok/ keresztül. Ezen keresztül a nemzeti érzést könnyen lehet politikai törekvések elfogadtatására felhasználni. Más tekintetben ez a sajátos azonosu-

lási lehetőség lehet az egyik eredője, az új típusú politikai mozgalmak megjelenése és a hagyományos értékek megerősödése mellett, a mai európai nemzeti reneszánsznak.

Elméleti bevezetőjét, Fábián, az azonosság-ideológia tartalmának meghatározásával zárja. A tudatosodás magasabb fokozatának tekinti "mert egységesíti a közösség intencionált célképzetét, rendszerezi az egész közösségre vonatkoztatott eszményeket, vágyakat, elképzeléseket, eredményeket vagy félelmeket, a közösség érdekeinek megfelelően értékeli a történelmi múlt emlékeit és tapasztalatait. Így az egyén nem ösztönösen azonosul nemzetiségével, hanem a politikai közösség organikus tagjaként gondolkodik, határoz, cselekszik és választ." Ennek alapján különböztet meg nemzeti és nemzetiségi azonosságtudatot. Ez azonban ellentmondásban van az általa elfogadott herderi kultúr-nemzeti koncepcióval, ami szerint a nemzeti identitás nem államisághoz kötődik, tehát nem országhatárok függvénye. Ha a más helyzetről adódóan a nemzetiség /magyar/ mellett létezik egy másfajta azonosság /közösség/ tudata is /erdélyi magyar/, akkor helyesebb lenne helyzetudatról beszélni. Fábián tanulmányának az a legnagyobb gyengéje, hogy bár általánosságban és az egész transzilvanizmusról beszél, de az egészet az azonosságtudat és az azonosságideológia fogalomköre alá vonja. Tisztább lenne a kép ha az azonosságtudat mellett a transzilvanizmus helyzetudat és "hamis-tudat" jellegéről is szólna. Ezt valószínűleg azért nem tudta tanulmányában megvalósítani, mert a leegyszerűsítő Gaál Gábor-i kritikával szemben egyszerre vállalta fel az újraértelmezést, a bemutatást és az új szempontú elemzést.

A helyzetudat vizsgálata annál is indokoltabb, mert míg a kisebbségi helyzet elsősorban politikai jellegű, addig az azonosságtudat kulturális, etnikai tartalmú kategória. A fogalmak és a történelmi valóság összemosásának következménye az is, hogy a szász-szász azonosság-ideológiáját a transzilvanizmus-hoz hasonlítva nem tesz különbséget abban, hogy a szász-német nemzetiség cselekvési stratégiáját /mint archaikus tudatot/ hosszú évszázadokon keresztül a hagyományok és a kultúra használata tudatosította. Nem pedig egy olyan irodalmi-értelmiségi csoport mint ami a huszas évektől a transzilvanizmust /mint ideológiát/ képviselte. A szerző pontatlanul fogalmaz akkor is, amikor az "erdélyi gondolatról, mint az új helyzetbe került erdélyi magyar nemzeti kisebbség önazonosságát tudatosító" ideológiáról ír. Ugyanis 1918 előtt a magyarság Erdélyben nem

volt nemzeti kisebbség. Azonosságtudata azonban volt. A transzilvanizmusnak - és ezt másutt hangsúlyozza a szerző - épp az volt a feladata, hogy az új helyzetben a kultúrális értékeket megőrizze és megfelelő intézményrendszert és cselekvési stratégiát hozzon létre a beilleszkedés, az új körülmények közti hatékony tevékenység érdekében.

A helyzet tudat transzilvanizmusra is érvényes tartalmát Benkő Samu a következőkben látja. "A történelem sorshelyzeteket hoz létre, s ezekben a tudatosság különböző szintjén magatartásformákat alakít ki az ember. A tehetség, a tudás és a meggyőződéssé kristályosodott erkölcsi normák egyénenként ugyan váltakozó erőterben szabják meg az életpályák irányát, s a véletlen is elég gyakran belejátszik azok alakulásába, de - ha tetszik, ha nem - megörökölt történelmi helyzet határolja körül a cselekvés lehetőségeit. Nem úgy, hogy az egyén szükségyszerűen megbékél, illetőleg megelégszik azzal, ami születéskor körülveszi, hanem úgy, hogy számol vele. Az értelmiségi tudatnak különösképpen az a rendelt hivatása, hogy az objektív szituáció megváltoztatására törekszik."

A transzilvanisták a változtatás lehetőségét a szellemiségben, a politika feletti kultúrán keresztül képzelték el. Az "új" értékeket és eszményeket a múltba visszavetítve, feltárva kívánták érvényesíteni. A Fábíán által Tamás Árontól idézett erdélyi "örök önállóság" gondolata az új helyzet eredménye. Az új helyzet: az erdélyi magyarság elszakadása az anyanemzettől. Az erdélyi lélek és az erdélyi örök önállóság gondolata, a szükségből erényt és értéket téve elsősorban a magáramaradottság következménye. Az új helyzet, az azonosságtudat, a nyelvi-kultúrális élet folytatásának elfogadtatása, megideologizálása érdekében. Ez szükségképpen egy olyan tudatállapottal jár, amelynek kialakításában hamis /nem valódi/ elemeket is felhasználnak. Ezt tükrözi az Erdélyi Fejedelemség történetének és önállóságának igazolás és példaként való előtérbe állítása. Ezzel az önállóság múltját és lehetőségét hangsúlyozza. Nem veszi figyelembe azt, hogy míg a fejedelemség önállósága a relatív függetlenség pozíciója fenntartásán alapult, addig az erdélyi magyar kisebbség önállósága az anyanemzettől való elszakítottágon egy többségi nemzettől való függés viszonyrendszerén alakult ki.

Fábíán a transzilvanizmus lényegét nem abban látja, hogy létezik-e az "erdélyi lélek", hanem, hogy a transzilvanizmus "által tételezett

azonosságtudat milyen közösséggé akarta változtatni a nemzetiséget, mint a társadalom sui generis részét." Legfontosabb értékeinek a vallási türelmet, a szabadelvűség erdélyi hagyományait, a közös történelmi sors hangsúlyozását, a szülőföld szeretetét tartja. "Pluralizmusával, kritikai nemzetszemléletével, nyitottságával a nemzeti és nemzetiségi azonosság tudatosításának eszményi mását állította szembe a kizárólagosságot történelmi parancsként hirdető nacionalizmus valóságával. A torzításokkal szemben a valóságnak megfelelő és tökéletesíthető önazonosságtudat kialakítását tűzte ki célul." Mivel a transzilvanizmus képviselői ragaszkodtak a politikafeletti szellemiséghez, és mellőzték a társadalomtudományi módszereket és fogalmakat az irodalomban és az etikában találták meg a megfelelő kifejezési eszközt.

A tanulmány végén a szerző, miután a tiszta osztálytudatot nemlétezőnek, ideológiai fikciónak tekinti, elutasítja Gaál Gábor vulgár-marxista, szocreális értékelését a transzilvanistákról. Elutasítja az osztálytudat és a nemzetiségi azonosságtudat kizárólagossá emelését, mert "a nemzeti és nemzetiségi azonosságtudat csak a három szint, az önazonosság, a kiscsoporttudat és az osztálytudat szerves egymásba épülésével alakul ki." Fábián azt is világossá teszi miért nem lehetett a Gaál Gábor-i szemlélethez kapcsolódni: "Ebből a történetfilozófiából nem lehetett korszerű, valóságos helyzetnek megfelelő, vagy azt megközelítő nemzetiségszemléletet kidolgozni. Nem lehetett mindenekelőtt az azonosságtudatot a nemzetiségi létezés, valamint a román néppel és a többi nemzetiséggel való együttélés alapfeltételeként elismerni. E történetfilozófia ugyanakkor nem tudhatott kellőképpen felvértezni az ellen az egyneműsítő ideológia ellen, amely a partikularitások megszüntetésének célszerűségét fogadta el a történelem tervezésének vezérelvül."

A tanulmány a transzilvanizmus hatástalansága, megvalósulatlansága okainak vizsgálatával zárul. Ezt az azonosságtudatok közép-kelet-európai torzulásaiban és az antidemokratikus nacionalizmus, a vágyelví gondolkodás előtérbe kerülésében látja. A jelenben ezzel szemben úgy véli, hogy az "előftételekkel, a megtévesztő ideológiai tanításokkal szemben a gondolkodóknak elsősorban a konkrét célokra kell összpontosítaniuk, olyan demokratikus fejlődésre, mely az egyén szabadságát és a nyelvi, kulturális különbözőséghez való jogot természetes létadottságként ismeri el, s eszerint építi ki az együttélés politikai struktúráját. E demokratikus fejlődés egyik legfontosabb feltétele és mozgatóereje a

torzulásoktól, misztikától, tévtanoktól, egzisztenciális félelemtől kritikailag megtisztított és újraértékelt nemzeti és nemzetiségi azonosságtudat. "Egyet kell értenünk abban Fábiánnal, hogy a fentiek alapján kialakítandó új korszerű azonosság-ideológia mintái közül a transzilvanizmust nem szabad kifelejteni. Ebben segít bennünket ez a tanulmány.

BÁRDI NÁNDOR